

Fried István

A „freudizmus“ - ahogyan Márai elgondolta

„Egyre messzebb vagyok valamitől? Nem tudom. Lehet, hogy egyre közelebb vagyok valamihez.“
Márai Sándor: Napló (1945-1957)

Márai mértéktartóan elismerő cikket közölt Freud nyolcvanadik születésnapjára¹, miután már több művében hasznosította a bécsi mester lélekelemzési megállapításait. Összhangban azzal, hogy mily sokszor és mily változatos formában reagált a bécsi századelőre, Peter Altenberg és Alfred Polgar műveire, Kafkára és Schnitzlerre, mint a Monarchia-szöveg alakítóira, Werfelre és Krausra, valamint az ausztriai nyelvbölcseletre, a nyelvválság-elméletre, amely nem egy ízben egy egyetemessé mélyülő neurózisnak jelzéseként könyveltetett el. Márai állandó témája a küszöbszituációban helyét kereső személyiség, aki önnön személyiségzavaraival küszködik, benne érezvén a felszínre törni a világnyi zűrzavart. Márai kereste az „analitikus“² regény korszerű változatát, amely képes híven beszámolni a kommunikáció-képtelenségről, az értelem meg az ösztön szünni nem akaró kiszorítódásáról, illetőleg a szépségvágy eltorzulásáról a „realitások“ között. Még tovább: a századfordulós reménykedés egyfelől a világ nyelvi uralhatóságában, másfelől a személyiségnek oly értelmű megalkothatóságában, amely szavatolni látszik – a külső-belső konfliktus-lehetőségek ellenére – a világ rendjét, Márait szintén megkísértette. A századforduló osztrák-magyar gondolkodásbeli antinómiáitól nem tudott és jó darabig nem is akart megszabadulni. Több ízben leírta, hogy oly korba született, amely már nem az alkotásé, pusztán az őrzésé, ugyanakkor, inkább az 1930-as évek végétől kezdve, ugyanezt a (bár kissé korábbra helyezett) korszakot az értelem, a polgártudat, a műveltség akarása periódusaként tartotta számon. Aligha maradhat említetlen, hogy a századfordulós „betegség“-esztétikát idézhetté föl. Nemcsak a művészet mint nemesítő betegség, vagy a betegség, mint a művész megbélyegzettségének és kiválasztottságának jele jól ismert képletét, hanem közösség és művész különbözőzésére, a művész *secessio*jára is utalhat. Mellékesen jegyzem meg, hogy Stefan Zweig Freud-tanulmányára hivatkozik Márai, s ezáltal meg a Jókai-regényt idéző címmel eleve jelzi az „irodalmi“ nézőpontot, ennek szolgálatába állítva a poentírozó előadást, amely a rokonszenvről árulkodó ismertetés és távolságtartás között lebegtetni a gondolatmenetet: „Sokáig divat volt félreérteni. Aztán divat volt túlságosan megérteni:“

Az említett, Freudot bemutató írás részleges érvényességű feleletet ajánl a Márai-életmű némely dichotomikus vonatkozására. Az alkalmiságon túl, a számvetés igénye munkál benne, az alapos ismertetés nem feltétlen azonosulás vagy egyetértés, az emberiség gondolkodástörténeti fordulatainak tisztelete sem vezet a túlbecsüléshez. Ám ott nem érezhető a távolságtartás, ahol önnön írói problémái ütköznek a Márai-interpretálta Freud-tézisekbe. Az olyan axiomatikus mondatok, mint: „Az ösztön örökké éhes; az értelem örökké cenzúráz“ – nem egy Márai-műnek összegzése/mottója lehetne; vagy az efféle tömörítés, mint: „Tanának végső értelme, hogy egészséges ember csak az lehet, aki vágyait összhangba tudja hangolni a valósággal. Az ilyen ember, s csak az ilyen, hasznos tagja a közösségnek. Mindenki más beteg; a szabály alól csak a művész kivétel“, akár a századfordulós „betegség“-esztétikát idézhetté föl. Nemcsak a művészet mint nemesítő betegség, vagy a betegség, mint a művész megbélyegzettségének és kiválasztottságának jele jól ismert képletét, hanem közösség és művész különbözőzésére, a művész *secessio*jára is utalhat. Mellékesen jegyzem meg, hogy Stefan Zweig Freud-tanulmányára hivatkozik Márai, s ezáltal meg a Jókai-regényt idéző címmel eleve jelzi az „irodalmi“ nézőpontot, ennek szolgálatába állítva a poentírozó előadást, amely a rokonszenvről árulkodó ismertetés és távolságtartás között lebegtetni a gondolatmenetet: „Sokáig divat volt félreérteni. Aztán divat volt túlságosan megérteni:“

Az írás kétfelé irányít. Az egyik irány a freudista tanok leírása, „érthető“-vé tétele. Ebben a körben esik szó Freud nyomán az európai gondolkodástörténet három fázisáról. A kopernikuszi világmépelfogadtatása lenne az első, a darwini rendszer a második. A harmadikat Márai így foglalja össze:

„Freud (...) csodálatos nyelvalkotó erővel, egyszerű szavakkal bejelentette, hogy a tüneményt, ami vagyunk, tehát értelmünket és egyéniségünket, gondolatainkat és hajlamainkat nemcsak tudatunk alkotja és érzékeli, hanem a homályosabb, ismeretlen erőknél összege, amelyek a lélek tudat-mögötti területein felgyűlt indulatokat, vágyakat és félelmeket szabályozzák.“

Ez a triád a „felülről“ „lefelé“, sőt: „befelé“ haladó sorban helyezkedik el, a szinte felfoghatatlanból a szinte felfoghatatlanba, a „tudatalatti“-ba vezet, a végtelenből a személyesbe, amely a maga nemében valamiképpen aligha nevezhető teljes biztonsággal végesnek.

Freud Márai-interpretálta Európa-Ázsia metaforája szemlélteti a tudatos-*tudatalatti* viszonyát. „Minden magasrendű emberi civilizáció megegyezésekre épül“, az értelem helyesli „e fegyelmézést“. Ez volna Európa. Ázsiában „más mértékkel mérnek vágyat és igényt“, az ösztönélet fellázad. Ezt az értelem nem tudja „hathatósan elfojtani, cselekedetben, tehát kriminalitásban, vagy elfojtásban, meghunyászkodásban jelentkeznek.“

Talán megengedhető állítás: a *Zendüloket*⁴ le lehetne írni e képlet alapján. A szocializált, domesztikált társadalom igényli, hogy „tiszteljük a magántulajdont“, a Banda tagjai rendszeresen és különösebb cél nélkül (a zendülés, a kivállás jelzésekként) lopnak; „vigyázzunk egymás ízlésére és érdekeire“: ennek épp az ellenkezőjét teszik a tiltakozó érettségizők; „vágyainkat kordában tartjuk“: megalakítván a maguk csapatát, egyetlen vágyuk marad, amelyet a végsőkig ki akarnak élni, nem beletartozni a világba, kilépni a felnőttek örízte rendből. Az ismertető cikk a freudi gondolatmenet szerint zárja ezt a bekezdést, egészségesekre és betegekre osztva az embereket: leverik-e a lázadást (ti. az ösztönökét, „Ázsiáét“), s a leverés nem okoz tragédiát, illetőleg az elfojtásba belebetegszene-e. Ebbe a kissé kényszerűen szemléletes, messze nem differenciált gondolatmenetbe e helyen annyi illik a *Zendülokből* és az ideérthető, a korábbi és későbbi művek „témakatalógus“-ával szolgáló *Egy polgár vallomásai* önelemzéséből⁵ (amely utólagos voltánál fogva erősen megszerkesztett, „funkcionális“), amennyi a rendből kiszökő kamasz(ok) történetét értelmezi. Az anya (a Család) ízlésdiktátuma ellen tiltakozó fiú „kanárisárgás, fűzős, antilopbetétes gigerli-cipő“-t vesz, „a cipő-motívum aztán évekig visszatért még a családban“, s különféle jóslatokra adott lehetőséget. Márai a „baleset“-et, első lázadását így érzékelteti: „Az ütés váratlanul ért, teljesen lesújtott, a robbanás rázkódásában apró cserepekre tört a »motívum«, amelyet később oly lázasan kerestek. Abban a pillanatban felrobbant a sok, évek óta elraktározódott gyűnyanyag, mely minden nappal bőségesebben gyűlt fel körülöttem.“ A beilleszkedés és az anarchia tetszenek pólusoknak, melyek között az írónak élnie kell, aki mindvégig érzi „sérülés“-ét. Az írói létet magyarázza az *Egy polgár vallomásai*, az utat látatja, amely „talán mégis vezetett valahová; egy-egy pillanatra magamhoz, s olyan kisebbségekhez, melyekkel rokonságot éreztem, sorsukat, ha ideig-óráig is, magaménak tartottam. Miért kerekednek fel egy napon csoportok, osztályok, vagy társadalmak abból a békés és rendezett idillből, ami a béke, s vetik eszméletlenül magukat a pusztulás kalandjába?“ Innen az első világháborús periódus apáira és zendülő fiaira osztott regényvilágába,

a *Zendüők*be találunk vissza, ám az utóbbi mondatok előre mutatnak, az Unbehagen in der Kultur-ból a jóléti társadalomból kivonuló csoportok, az *Ítélet Canudosban* felé.

Emigrációjában Márai már messze került első nagy korszakától, a *Bébi, vagy az első szerelem, A sziget* és az *Egy polgár vallomásai* részben vagy egészen első személyű regényírásától, amelynek során valamiképpen a személyiség(zavar) magyarázatával szolgált. Néhány tanulság *A lélekidomárba* is beszüremkedik. A gyógyítási „módszer“-t, az elmeorvosi és ideggyógyászati praxis erőteljes megkülönböztetését követően kerülhet sor *A lélekidomárban* feltáruló másik irány ismertetésére. Máraiban mutatkozik némi szkepszis a freudi módszerrel szemben, csupán „néha“ lehet analízissel segíteni a betegen. Legfőbb kívánja, hogy a freudi „felfedezés“ „igaz legyen, és menedéket, gyógyulást adjon szenvedő emberek millióinak“. Freud „igazi jelentősége nem is orvosi, hanem szellemtörténeti jellegű“. Alább még egyértelműbben: „Új szemléletet adott a világnak“. Elsőre szerényebben fogalmazva: „merjünk szembenézni a valósággal“. Ugyanis az értelem s az ösztönök párviadalának nem feltétlenül, olykor nem is elsősorban az értelem a nyertese. Már csak azért sem, mivel az értelemnek nemcsak van „hátsóudvara“, „ahol szemét, rozogás és rendetlenség fogadnak“, továbbá: „Ragaszkodunk ahhoz, ami isteni bennünk, értelmünk egyedülvaló felsőbbbségéhez“. Márai Freudról gondolkodva mintegy előlegezi a „felvilágosodás dialektikájá“-nak Adorno és Horkheimer könyvéből származó ideáját, mely szerint az értelem mítoszlanító munkássága során megalkotott önmitológiáját hozza létre. Az *Egy polgár vallomásai* befejező passzusában aztán az értelem és az ösztön más típusú megosztottságát tételezi Márai. A Freud-esszé soraiban mintha az író a háttérbe vonulna, a „lélekidomárt“ szóltatná meg, kinek mondandóját alig kommentálja. Ami mégis az *Egy polgár vallomásai* befejezéséhez fűzi, bármily laza szálakkal, az egyfelől önvizsgálata, miszerint „szeretet és alázat helyett dölyf, sérülések és bosszúvágy dolgozik bennem. Az értelem és a belátás csillapítják és levezetik az indulatokat; a »gyógyulásban« nem hiszek, a békében sem hiszek.“ Másfelől szembefordulása a „megriadt kispolgár“-ral, a „rettegő és gyanakvó világ“-gal, a „nyájösztön rémuralmá“-val.⁷ Freud jelentőségét, tudniillik mi az a *szellemtörténeti* teljesítmény, amelynek révén kiválik a kor gondolkodói közül, egy magatartásformában jelöli meg: „Freud arra nevelte korát, hogy nézzen szembe a valósággal, vállalja ember-voltát, ne féljen úgy a haláltól, s ne féljen oly bonyolultan a vágyaitól.“ Márai regényeinek „halál“-jelenetei mintha ennek a megállapításnak jegyében készültek volna, valójában a személyes, a saját halál rilkei gondolatát is tematizálva. Freud következő érdeme a „phobia“ emberi nyelvre fordítása. „Szerinte a »phobia« nem más, mint félelem a kísértéstől.“ Ide egy Márai kulcsszó kívánczik, a „kaland“-é, amely a kísértéssel szembeszegülő ember fő vonása, más szóval: az ember voltát vállaló emberé, aki nem tér ki a kaland hívása elől. „A kísértés maga a világ“. Ennek alapján egészségesekre és betegekre tagolódik az élet; a megkülönböztetés alapja itt a világra tárt s a világ elől elzárkózó személyiség egymással szembeállítható magatartása. „A beteg kizárja a világot, egyre szűkebb, tömörebb bástyákat épít félelmében önmaga körül. Az egészséges ember félelem és illúziók nélkül néz szembe a világgal, várakozással és közönyösen, élvezőképesen és fegyelmezetten.“ Lehet, hogy Freud-interpretációképpen megállja helyét e konfrontáció, Márai írói világában messze nem így alakulnak a szereplői sorsok. Az átjárás egyik „állapot“-ból a másikba helyenként szinte akadálytalan, az elsőnek rajzolt szituáció a Márai-regényekben nem bizonyosan félelem, netán szorongás következménye, a másodikra viszonylag kevesebb példát találunk. Akár a gyertyák csonkig égnek önmagába, a titok megfejthetlenségébe temetkező tábornokát vesszük szemügyre, akár a maga regényeiből világot építő és abba bezárt Szindbádöt, feltehetőleg nem a betegség-egészség ellentétpárja a meghatározó, inkább egyfelől a várakozással teli és közönnyel szembenézés, másfelől egy oly világépítési kísérlet, mely kénytelen tudomásul venni, hogy a „világ“ talán csak szimuláció, lényege látszatvilág-volta. Nem annyira illúzió, mint „múltvadás“, a jelkép újraélése. Tán ezen a ponton válik igen szembetűnővé Márai esszéjének kettőssége: az ismertetés találkoztatása Freudhoz fűződő, személyes viszonyának leírásával. Merthogy Márai már korábban tanulmányozta Freud műveit, arra megelőző művei tanúk.⁸ Az *Egy polgár vallomásainak* mindjárt az elején fölbukkan Freud neve, keresztapja jellemzésekor említi az „alacsonyrendűségi komplexus“ („amiről ő semmit nem tudott, de a fiatal Freud, aki akkoriban Charcot klinikáján figyelte a hisztérikus betegeket, maga sem ismerte még ezt a műszót“). A keresztapa sorsának elbeszélése az évfordulós írást idézheti föl. Más családtagok rajzának kapcsán szintén átüt a „freudista“ hatás, mint ahogy az önelemző passzusokban is lelhetünk utalásokat a Freud-olvasmányokra.

Ez azonban csak „filológiai“ igazolja Márainak a korszak magyar íróival többé-kevésbé azonos mélységű Freud-ismeretét. Ennél talán többről is lehet szó. Áruklódó jelnek vélem a több ízben idézett esszé befejezését: itt mintegy mérlegre teszi Márai a Freud-életmű szellem- és szemlélettörténeti hozadékát. Kétségtelen tény Freud „zenije“, jelentősége mégsem módszerének közvetlen hatásában konvertálható, akár a hétköznapi, akár az írói tevékenységben könnyedén aligha hasznosítható jellegében sem lehet föl. Az 1930-as esztendőkrízeológiájának évadában, a kollektív neurozis évtizedében Márai nem érzi elengedőnek a Freud kidolgozta terápiát arra, hogy – metaforikusan szólva – „egy lajhárból oroszánt, gyávából hőst, lustából cselekvő embert tudjon nevelni“. Végkicsengésként saját tapasztalatát közli: „A boldogságra és békére ez a lélekidomár nem tudta megtanítani az emberiséget. De kényszerítette a XX. század emberét, hogy találkozzon és szembenézzen legveszélyesebb ellenfelével: *önmagával*.“ Talán ott munkál Máraiban a XIX. század öröksége, az én-megosztottságra rádöbbenése: a hasonmás-változatoktól a nappali és éjszakai, büntelen és bűnös emberre szétesettség tudatáig (mint Babitsnak *A gólyakalifájában*)⁹ az irodalom különféle alakváltozatait fejlesztette ki a személyiségre leselkedő fenyegetettség regénybe foglalásának. E talán túlságosan is látványos megjelenítésnek azonban annyi „üzenete“ mégis volt, hogy a személyiség írói megalkotottsága, a harmonikus személyiség tételezése problematikussá vált. A Márai-regények e problémává lett jelenségnek erednek nyomába; föltárják, miként lett az ember önmaga legveszélyesebb ellenfele. A hagyomány szabta rendszer(ek)ből kilépő személyiség elhagyhatta kötöttségeit, ám ettől még nem lett szabad, hiszen önmagával kell még (meg)küzdenie. Az *Egy polgár vallomásai* zárófejezetei éppen nem a teljes önmagára talál(hat)ás jegyében születtek. Előbb az újságírás, majd az író-lét lesz a számadás tárgya, menekülés és „visszarokadás“ váltja egymást. A szókincs áruklodik: önmaga helyét, lehetőségeit keresi a „visszatelepülő“ író. Az egészség-betegség dichotómia ebben a viszonylatban is fölmerül: „A munka, mint valamilyen betegség, lassan elhatalmasodott életemben. Írni nem »egészséges« embernek való feladat.“ Kendőzés nélkül beszél neurozisééről, „analitikus“-át idézi, Osvát Ernőt, aki szerint az írás életmód. Majd: „szorongva és gyámoltalanul éltem a munkával szemközt“, s a feloldást az Apa halála hozza. Csak az lehet ama katartikus élmény, mely felszabadítja: „különös, fojtogató szabadságérzés fogott el, mintha azt mondták volna: most már minden szabad, beléphetsz az anarchista pártba, felakaszthatod magad, minden, minden szabad... Ezzel a »szabadsággal« persze nem lehetett elkezdeni semmit.“

További áruklódó(?) jel: önéletírásának vallomásformát (műfajt?) választott Márai; mintha a pszichiáter számára írta le sérüléseit, sértődéseit, öröklött és szerzett (kényszer)képzeteit, az adatszertű hitelesség látszatát keltve. Egy-egy mondata, figurája, epizódja előbb vagy utóbb önálló irodalmi művé, többnyire novellává kerekedett, sugalmazva(?) amit az *Egy polgár vallomásai* állít: „állandóan, minden leírt sorral ugyanazt a mondanivalót akarom kifejezni, köteteken és műfajokon át, az áradás egyetlen, közös delta felé hömpölyög, s én már éppen csak jelen vagyok egész életemmel és sorsommal ott kell lennem, mert valami ki akarja fejezni rajtam keresztül magát.“ Nem hiába volt Márai Proust-nak, Joyce-nak, Virginia Wolfnak egyik első magyar ismertetője, a tudatáram-technikát alaposan megfigyelte. Korai, expresszionista korszakában¹⁰ bőségesen élt a szinte ellenőrizetlenül áradó szabad asszociációkkal, ám ekkor inkább a felfokozott hanqlati tényezők adekvát nyelvi formájával kísérletezett, a *Zendüőkkel*¹¹ jutott el az igazi

szembenézéshez. Itt szintetizálta expresszionista periódusa generációs lázadásának tematikáját a személyes sértettség okozta traumák kibeszélésének önterápiás írói módszerével, a *Menschheitsdämmerung* extatikus hangvételét a belső monológok biztosította „vallomásosság”-gal. Mindebből – és csak ebből – lesz-lehet irodalom, miként ezt Ábeltől halljuk: „Egyszer, talán nagyon sokára, le akarok írni mindent, amit láttam és hallottam életemben, s amit gondoltam, mindent, egyetlen nagy könyvbe, ezt a várost is, Tibort, Amadét, Etelkát s mindent, amit még látni és hallani fogok addig. Ez lesz a legnagyobb könyv a világon, minden benne lesz, egészen úgy, ahogyan láttam.” Igen hangsúlyos e passzus, mivel a *Zendülők* nemcsak „iskola/gyermek”-regényekre reagál (szóba került már Cocteau¹², említendő Franz Werfel¹³, kinek Márai fordító-olvasója volt), hanem a szépségvágy okozta kísértésekre is, amelyek a XX. század elejének ugyancsak több változatban és műfajban feldolgozott jelenségei. Nem egyszer közvetlenül az írói létformához kapcsolódva, máskor az átlagmoral ellen lázadva, több ízben válságszituációt megjelenítve bontakozik ki a mikrovilágban mindaz, ami a makrovilág ellenében kíséri meg a más életrend/kapcsolatrendszer kialakítását. Szinte dadaista gesztusnak tetszik, hogy „Helyes és dicséretet érdemel cselekedet volt például tíz sor szöveget több napos fáradtság és vesződés árán betanulni egy svéd könyvből, olyan nyelven, melyet e vidéken senki nem értett.” A Banda tagjai „A szellemi erőkifejtést nem vetették meg, de csak akkor, ha semmiféle gyakorlati célra nem vezethetett”. Ennek az én-dekonstrukciónak létét elsősorban az legitimálta, hogy különbözött, kétségbe vonta az apák világát, a lapos racionalitás ellenébe szegezte a nem-racionálisat. Az *Egy polgár vallomása* a család, az iskola, az intézet, Németország, Franciaország, Anglia, Itália stációin át vezet az író-lét különbözős voltának tudatos vállalásáig, szinte a beavatási szertartás rituáléját követve, egyben keresve az utat befelé, az énnel való találkozásig. Az ön-megismerés epizódjai olyan értelemben állnak össze regénnyé, hogy megőrzik a terápiás jelleget¹⁴, szüntelen kutatják a sértettség eredetét, okát, nem elégedve meg a leegyszerűsítő értelmezésekkel. Ha Márai egy művében pontos és hihető magyarázatát leli gyermekkori neurózisának, másutt magyarázatát kiegészíti, rétegzí, kóros magánossága és menekülni vágyása e magánosságtól egyszerre jelentkezik, a kilépés reménytelenségének írásba foglalása képes csak ideig-óráig biztosítani a személyiség egyensúlyi helyzetét. Mindez a művekből kiolvasható, így fennáll annak lehetősége, hogy az, amit Márai önterápiájának gondoltam, csak fikció, „irodalom”, ennek következtében a divatosá vált, társasági beszéd „freudizmus”-ának, közhelyeknek átpoétizálódása.

Nem kizárólag az idézett Márai-esszével érvelhetnénk e némiképpen jogos feltételezés ellen. Feltűnő, hogy sem a Freud-esszé, sem Márai más műve nem érzékeltet közvetlen kapcsolatot a freudizmus és az irodalom közt. Két külön terület (eszerint), még akkor is, ha Márai regényeiben/novelláiban olykor egészen nyilvánvaló a freudizmus egy-egy tézisének jelenléte, másutt ironizálás a társasági „freudizmus”-on¹⁵. A Freud-esszé záró passzusa elrugaszkodik a freudizmustól. Nemcsak azáltal, hogy közvetlen „gyakorlati” hasznában kételkedik. Hanem azáltal, hogy kiemeli a szűkebb értelemben vett pszichoanalízis köréből, oda viszi, ahol legalább oly mértékű az irodalom kompetenciája: az ember önmagával való találko(z)ásának, az önmegismerésnek területére. A *Zendülők* hasznossági elvet tagadó diákjai önmagáért becsülték a szellemi erőkifejtést, a Freud-esszé a gondolkodás-történetben elért „siker”-t vélte Freud leginkább becsülendő eredményének. Amit úgy is értelmezhetek: az ember visszavezetése önmagához, a tudatával és tudattalanjával történő szembenézés Freud „felfedezése” nyomán az író is ösztönözheti az elszámolásra önmaga lehetőségeivel. „Nem láttam tisztán, hová kalandozhatok el e feladatban; talán soha nem látja tisztán az író a mű őserdejében útját, jelzőtáblák nem kalauzolnak itt, ösztönök és titkos hangok vezetnek a rengetegen át. (...) Minden írói vállalkozásom szökésnek, hűtlenségnek készült, mintha könyörögnék a *daimonnak*¹⁶, most az egyszer engedjen még el, még nincs itt az ideje, most előbb másról szeretnék beszélni...”

Mintha a *Zendülők*et írta tovább Márai, Ábel keresi az önkifejezésnek immár nem gesztusokkal, nem látványos szembeszegülésekkel, mégis: kilépéssel jelezhető írásos formáját, amit az érettségiző még nem tudott leírva értelmezni. E feladat a narrátoré. „Egy éve egyszerre egy résen betért valami, amit nem lehetett előre tudni. S ekkor megtudta, hogy van egy másik világ. Minden elváltozott. Ami eddig édes volt, keserű lett, ami savanyú, olyan most, mint az epe. Az üvegházból őserdő lett.”¹⁷ Nemcsak a nem egészen azonos jelentéstartományú szavak fűzik össze a *Zendülők*et s az *Egy polgár vallomásait*, még az sem lenne helytálló, ha előképről és beteljesülésről szólnék. Talán helyesebb volna, ha a két mű egymásra vetíthetőségét emlegetném. A személyiségválságból felismerés lehet, e felismerés tudatosabbá válása további válságjelenségeket idéz elő.¹⁸ A *Zendülők* Ábeljének ráébredése a két-kettős világra egyben láthatónak – rejtettnek, felszíninek – titkoltnak, racionálisnak – a ráció által elnyomottnak, hallgatásra kényszerítettnek együttéléséhez vezet, amely Márai esetében az írói alkotást életi, írói alkotásban igényli megfogalmazódását. Amit Márai Freudnak tulajdonít, saját freudizmusa, nem annyira neurózisának csitítása, „enyhítése”, mint inkább a személyiség megjeleníthetőségének dilemmája, a félelem, a szorongások regényi kibeszélhetőségének műfaja. Az ünneplő esszé tárgya Freud életműve; a bécsi mester korrekten mutatattik be, ám amikor az *Egy polgár vallomásaiban* önnön kórképét veti egybe a másokéival, visszavonja a kézenfekvőnek tetsző diagnózist: megtagadja az „elmélet” általános elfogadhatóságát, bár a maga „esettanulmány”-áról szólva hivatkozik „egy elmélet”-re, amelyet saját megfigyelései mellé rendel. Az „Egy elmélet azt tanítja” fordulat eleve jelzi Márai fenntartását: igyekszik pontosan megadni „sérülés”-e forrását, szembesíteni párhuzamba vonható kórképekkel, leírni az elméletből kiolvasott diagnózist („mellőzöttség-sérülés”), alapjaiban mégis elfordul az elméleti megközelítéstől. „Ezek az elméletek annyit érnek, mint minden elmélet, az élet néha igazodik hozzájuk, s gyakran fűtül az összes elméletekre.”

Feltehetőleg az írói védekező mechanizmus zárja rövidre emlékezés és elméleti tézis viszonyát az írói műben, miután meglehetősen részletességgel mutatta be sérülése történetének szakaszait. Mellőzöttség-tudatáról a továbbiakban úgy számol be, mint a neurózis egyik kiváltó okáról: „Heberegység vállalkozás egy élet kórképét egyetlen sérülésből vezetni le, mint valamilyen fertőző gócból, s bizonygatni, hogy abból sarjadt minden nyavalya. Hügom születése és trónbitorlása valószínűleg egyik oka vagy talán csak ürügye volt az én »sérülésem«-nek.” Azt feltételezem, hogy ezek a sorok azoknak a kritikusoknak (is) szólnak, akik a már korábbi művekre (a *Bébi vagy az első szerelemre*, a *Zendülők*re, s a *Szigetre*) pszichoanalitikus téziseket láttak rá, vagy szinte az inkább divatos, mint mélyebben ismert pszichoanalízis illusztrációjaként fogták föl e regényeket. Márai védte az irodalom meg az irodalmi megközelítés autonómiáját: az idézett sorokban nem általában elméletellenes meggyőződés kap hangot, hanem az „elmélet” tanító és általánosító modorától határolódik el annak az irodalomnak nevében, amely az egyedi és a különös eset szuverenitásának hangsúlyozásában mutatkozik érdekeltnek. Közben Márai itt megnevezetlenül szorítja szűkebb térre „egy elmélet” kompetenciáját, az irodalomban és irodalom által megnyilatkozó sokszínűségnek, többféle lehetőségnek, az esettanulmány rétegzettségének tulajdonít jelentőséget.

Érdemes volna hosszabban időzni a kijelentések és elbizonytalanítások, állítások és visszavonások es legye mellett. Mivel a Freud-esszénel még látványosabban érzékelteti szerzőnk ambivalens viszonyát az elmülethez. Az *Egy polgár vallomásainak* van keletkezéstörténete, már 1927-ből van adatom arra, hogy Márai egy efféle írásos „terápiát” szükségesnek/ídőszerűnek vélt.¹⁹ Jellemző módon újságcikkre bízta terve bejelentését, tudván, hogy egy még oly érdekes cikk könnyebben hull a feledésbe, mint egy szépirodalmi lapban publikált esszé. Márai ezt az írását egyetlen gyűjteményes kötetbe sem vette föl, pedig viszonylag korán jelentkezett újságban megjelent rövidebb írásainak kötetbe szerkesztésével. A *Zsumaliszta freudizmus*ból kitetszően a „freudizmus” népszerűsítő vagy vulgárizáló modorát emlegeti, a freudi tételek újsáírói lefordítását, de arról is szó lehet, miként hatja át önnön

újságírói munkáját a freudizmus, miképpen készíti írásos „vallomás“-ra: „már hosszú ideje izgat a vállalkozás, hogy a magam zsumalízta eszközeivel könyvet írjak szülővárosomról, gyermekkoromról, első élményeimről, s e vállalkozás során megkeressem a hibákat, ahol gyermekkoromban az életem elromlott vagy eligazodott.“ Annyit teszek hozzá, hogy Márai intézeti éveiről regényt tervezett,²⁰ néhány fejezetet megírt belőle, ám nem volt ereje végigvinni azt, amit részint az *Egy polgár vallomásaiból* is kihagyott, részint oda beiktatott. A tér, az idő, a kettő viszonya a *Zendülők*ben és az önéletírásban egyként érvényesül, nem pusztán egy torzult nevelődés rekonstrukciós kísérlete, hanem a téridős elemként egzisztáló kisváros rajza, a kettő összegződése, amelynek *első élmény* megnevezését adja Márai. Az önanalízis segítségével jut ama konklúzió kereséséig, ami (így mondja) egyedinel több. Az újságcikkben előlegezi a vállalkozás tanulságát.

Talán az eddiginél jobban figyelembe kellene venni a tény, hogy Márai első szépirodalmi munkáiban családja és saját életének epizódjait fikcionálja, teszi a kíméletlen önvizsgálat tárgyává,²¹ hangsúlyozza az elrontott életek, a sérülések/sértődöttségek „szimbolikus“ jellegét. Nevezetesen azt, hogy az egyedi sorsokban világnyi „végzet“ rejtezhet, a személyiség és világ ütközése az igazi vagy potenciális önmagához eljutni képtelen, a szétesni készülő szubjektum története. Az eleinte századfordulós tematikával élő Márai Török Gyula és Krúdy olvasója, ezt követi az expresszionista „kitérő“, majd ismerkedés az „elmélet“-tel. Ennek kronológiájával talán csak a még föllelhető levelezés és a számba veendő publicisztika feltárása után lehetünk tisztában. Annyit előlegezhetünk, hogy az önsorsára kérdező Márai egyként foglalkozott a pszichoanalízisre reagáló irodalom és a pszichoanalízis újragondolási lehetőségeivel. A *Zsumalízta freudizmus*ból értesülünk, miszerint ismerte Ferenczi Sándor „hisztéria“-elméletét. Csupán mellékesen: Márai 1927-ben Párizsban élt, s bár főleg újságcikkeivel rendszeres kapcsolatot tartott Budapesttel, mégis feltűnő, milyen jól volt informálva a szélesebb értelemben vett budapesti szellemi törekvésekről, irodalomnak és pszichoanalízisnek az 1920-as esztendőkből a magyar irodalomban is nyilvánvalóvá lett egymásra reagálásáról. Hogy mennyit tudott Márai Párizsban Ferenczi Sándor és a magyar írók (köztük Krúdy)²² kapcsolatairól, aligha rekonstruálható. Márai írói gondolkodása beleilleszkedik a magyar irányzatokba. Jóllehet, tematikai jellegű tervet említ, az önéletrajziségnak tudattörténetté (tudattalan-történetté?) átforgatása összefügg a műfaji átstrukturálás programjával is. Az újságcikkben kiemelt „valami személyi nyugtalanság, sértődöttség“ szüntelen jelenlétével magyarázza (újság)írói munkálkodását, az addigi kísérletek töredékes/kudarcos voltát pedig jórészt az öncenzúráként megnevezett elfojtással. Lehetséges, hogy Márai ezért zárta ki az *Istenek nyomában* című útirajzát megelőző műveit életmű-sorozatából²³; újságcikkeiben, az *Egy polgár vallomásaiban* céloz ugyan egyikre-másikra, 1930-as verseskötetébe válogatással felveszi korábbi verseskönyveinek darabjait, ám aligha csupán esztétikai okai lehettek annak, hogy pályakezdésének első évtizedéből önéletrajzi írásaiban (a gyéren adagolt konkrétumokat kissé „átszerkesztve“) számolt be, az irodalmi dokumentumokat a csekély példányszámú, nehezen hozzáférhető első kiadásra hagyta nyugodni. Újraolvasva vagy visszaemlékezve elégedetlenséget érezhetett a szengék megformáltságával kapcsolatban, ám nem egy korai elbeszélés, vers, regénytöredék, színmű leplezetlen és nyersebb önkeresése, öndiagnózisa tarthatta vissza az újraközléstől. Élete első két és fél évtizedének közvetlen szemlélői jórészt éltek, az *Egy polgár vallomásai* ellen indított pör igazolhatta²⁴ tartózkodását, erősíthette az öncenzúrát, és az önelemzésből kizárta a közvetlenebb környezetrajzot, illetőleg hangsúlyozottan regényformában oldotta föl az öndiagnózist. Ezzel nincs ellentétben, hogy az (újság)írói lét lényegét akként határozta meg, miszerint az (újság)író olyan „valaki, akiben a pszichikai infekció oly erős sértődöttséget, nyomokat hagyott, hogy egy egész élet és az egész világ eseményei szolgáltatnak anyagot neki e sértődöttség tudatos levezetéséhez“. A viszonylag korai *Zendülők* Ábelje éppen ezért kívánja megírni élményeit, melyek egy része álomkép formában jeleníti meg a „pszichikai infekciók“-at. „Álmában ágyához jött (az apa. F.I.), komoly és szomorú szemével föléje hajolt. Persze, hogy mindenkinek van apja. És mindenki született valahol. Mit lehet erről tudni? Talán, ha elmúlik s ő életben marad, egyszer, mikor már hasa lesz és bajusza, egy idegen városban megy az utcán, s hirtelen meg kell állnia, mert az apja jön feléje, arca nagyra nő, mint a moziban, emberfeletten nagyra, egészen közel jön, óriási ajkát kinyitja, s mond valamit, az egész életet egyetlen szóval megmagyarázza. Így válik elő néha egy város a sötétből, dereng, egyre világosabban, minden falevelet látni, a házak kapui felnyílnak, emberek lépnek az utcára és beszélni kezdenek. A végén egy száj a másik száj fölé hajol, a szemek ájultan lecsukódnak.“

E regényrészlet egy „álomfejtőnek“ kiváló alkalmat kínál mind a regényszerelő, mind a szerző „elemzésére“, az álomban fölmerülő jelképek és azonosítások értelmezésére. Hogy ez a látszólag önkényesen kiragadott részlet több szempontból is „funkcionális“, igazolja a szembeállítás egy másik részlettel. A mű második felében található jelenetben az álomkép néhány eleme ismétlődik, nyíltabban jelezve azokat a homoerotikus utalásokat, amelyek át-átszövik az egyes szereplők kapcsolatrendszerét. „A színész nagy kopasz lófeje előreesett. A száj Tibor fölé hajolt. Nagyon lassan, mintha még mindig láthatatlan ellenállást kellene legyőznie, vonakodva s mégis elkerülhetetlenül ragadt ez a száj Tibor fölé, gondosan s körülményesen. A fiú feje hátraesett a ráhajló fej súlya alatt. A szájak nem váltak el, a színész egyik kezével fogta a fiú hátraesett, csukott szemű fejét.“ Majd a regény záró részében egy harmadik bandatag, az áruló Ernő öngyilkossága utáni mozzanatok Ernő apjának, Ábelnek és az immár halott Ernőnek együttesét jelenítik meg, egy különös hármas viszonyra utalva, a korábbi „szimbolika“ átszerkesztődésével. „Az ágyhoz vitte, lefektette, szemét két ujjal lezárta (az apa öngyilkos fiát. F.I.), s közben hamiskásan mosolygott, mint aki nem akar a jó tréfa elrontója lenni. Ábel torkából felszakadt az üvöltés. A cipész odabicegett hozzá, tenyerével befogta száját, rendkívüli erővel egy székre nyomta le a rángatózó testet és suttogva mondta: – Ne ébresszük fel...“

Aligha volna célszerű Freud, Ferenczi vagy akárki más pszichoanalitikus jelrendszerét a maga egészében rálátnunk a regényszerkezetet formáló emblémákra. Az valószínűsíthető, hogy Márai élt az emblémákkal. A *Zendülők* motívumstruktúrájában a mélylélektani elemek, a belső történések mélylélektani nézőpontja fontos szerepet játszik. Ugyanakkor az önterápiás jelleget (a regényi önanalízist) az *Egy polgár vallomásai* ide célzó passzusa önidézetként artikulálja: „Gyerekkoromban két ilyen bandába sodródtam, (...) s aztán később, a háborúban, tizenhét esztendő koromban szegődtem el abba a másikba, amely már nagyban »játszott«, s egyik társunk életével is fizetett e különös játékokért.“²⁵ Ugyanezen a helyen olyképpen jellemzi önmagát(?) a szerző, mint aki az „öszön-én“ s a „szociális-én“ törekény kettősségét iparkodott egyensúlyban tartani, nemcsak bandába sodródottsága idején, hanem egész életében: „S ahogy gyermekkoromban leültem tisztán mosott kézzel, fegyelmezett tartózkodással a családi asztalhoz, s anyám vizsgálzeme nem látta meg rajtam, hogy már csak vendég vagyok közöttük, aki a másik világból, valamilyen furcsa szövetkezésből járok vissza a családba.“ A *Zendülők* máshová is mutat, meglepő irányba. A bandatagok önleplezési jelenetében hangzik el előbb a narrátori szó: „A gyertya csonkig égett“. Majd a pajtáskori vágyódások tárgya, a saját veszélyeztetettségét sosem érző, naiv Tibor ismétli: „A gyertya is leégett“. Nemcsak a művön, hanem az életművön belüli utalásrendszer is szemrevételezhető, a több mint tíz év múlva megjelenő *A gyertyák csonkig égnek* tematikailag és részben a téridőt tekintve folytatja a *Zendülők* mélylélektani történéseit, részint a Monarchia világának „szövege“ kél regényi életre, részben az ifjúkori barátságunk homoerotikus vonatkozásokat is tartalmazó „kórképe“ dokumentálódik egy „Hassliebe“, majd az ösztön-én alig érzékelhető színre lépésével, végül az önnön múltjukba „éjszakai“ utazásra induló szereplők sorsában. A *Zendülők*ben jelképi erővel bíró metafora újabb jelentésáramlatokkal gazdagodik: mind a mű címében, mind magában a szövegben mintegy szerkezetalkító

jelentőséghez jut. Épp megemlítem, hogy a kamaszkori osztálytárs/fiú–csodálat mind az *Egy polgár vallomásaiban*, mind másutt fölbukkan, jelezve, miképpen tudatosan a reflektálatlan szépségvágy és annak személyre kivetülése révén (nem a démoni elem jelenléte, a démoni elem földéződése, hanem) a személyiség fenyegetettsége. Ez a fenyegetettségérzet válik nyilvánvalóvá, lepleződik le, a szépségvágy tartalmát és jelentését veszíti az események egymásutánjában. A *Zendülők* Ábeljének félelme és szorongása abból a zavartságból fakad, amelynek mélyén ott az osztálytárs-Tiborra kivetülő szépségvágy: „A megsemmisülés vágya töltött el. Ez a legtöbb, a szépség. Több nincs. A világ nem adhat többet. A szelíd világ, amelyben élt, elhasadt, tartalma kifolyt, ő meztelenül állt itt és didergett.“ Ábel az események hatására jut el az önvizsgálatig, analitikushoz méltón számol be Tibornak: „S ez az érzés, hogy szeretlek, kínos volt, fájdalmas és megalázó, de nem volt benne semmi szándék, semmi. Elhiszed? S most, mindezek után, azt sem tudom, hogy a legalja, ahová én nem látok le, olyan egyszerű, tiszta és jószándékú volt-e, mint ahogy hiszem?“ Az *Egy polgár vallomásainak* kényszerűen meghúzott (fontos mondatokat mégis elhagyó) változatában mintegy „önéletrajzilag“ hitelesíti a *Zendülők* jelenteit: „Elemér volt a plátói szerelem, a tiszta vágy, melyet nem szennyez be a testi érintés; csakugyan ritka szép fiú volt, igazi ephebosz“. Egyoldalú e vonzódás, a „plátói szerelem“ mellé fölvázolódik a szerző ellenpárja, Tihamér. E kettősről aztán ez olvasható: „Gyermekkorom mítoszának peremén úgy vonulnak fel, szépségük arányaiban lebegve, mint afféle egzotikus élőlények, ragyogó madarak, se hal-, se hús-valakik, zűrzavaros érzések első gomolygásának káprázatalakjai. Ez a zűrzavaros érzés a szerelem volt. De Elemér ezt nem tudta.“

Márai ezt a tematikát novellában is földolgozta.²⁶ A hangvétel módosul, a feltételezhető elbeszélőnek és ifjonti énjének nézőpontja közt a különbség számottévő, a szereplő átéli/átérzi azt a „valamilyen titokzatos, mély értelmű, fájdalmas ajándékot“, melyet számára Harkay (jelen)léte jelent. Ugyanakkor oly elmélkedő/elemező mondatok olvashatók a szövegben, amelyeket csak az indokolhat, hogy egy kései emlékező beszéli el. Így az egyes szám első személyű és a múlt idejű narrációban egyrészt a féloldalas érzéstörténet bontakozik ki, másrészt a csodált Harkayról messze nem rokonszenvet ébresztő „adatok“ tetszenek ki. A kései kommentátor nem fukarkodik ironikus megjegyzésekkel sem: „Csakugyan nem mindennapos tünemény, ha egyetlen barátunk nővére leveti magát a harmadik emeletről“. (...) Mikor visszatért, egészen felnőtt volt már: hosszú nadrágot viselt, kabátjának szivarzsebéből zsebkendő kandikált elő s cigarettázott. Én mindössze pattanásokat kaptam ezen a nyáron s néhány szeplőt, az orrom körül. Megsemmisülten, elragadtatva, káprázó szemekkel néztem Harkayt.“ A kijózanodás sokkja az önmagához eljutás pillanata. A több epizódból összetevődő jelenet nem nélkülözi a tragikomikus mozzanatok, amelyeket a kamasz szereplő előbb tragikusként él át, a feltehetőleg idősebb elbeszélő azonban jelzi a komikumba átfordulást. A határ az éjszaka. „Éjjel álmodtam is, zavartan és kínosan, de erre az álomra már nem emlékezem. Csak arra emlékszem, hogy reggelre ébredve valamilyen különös megkönnyebbülést éreztem.“

Érdemes volna a három mű szereplői viszonyait egybevetni, különös tekintettel a rajongó és a közömbös fél külső jellemzésére, illetőleg szóhasználatára. A novellában találjuk a legtöbb kommentárt, ezt a visszaemlékezés-forma indokolja, jöllehet csak a befejező, a hatodik rész tartalmaz erre utalást. Ami a novellában feltűnik: Harkay a külső világot képviseli, máshonnan érkezik, ő az osztályban az új fiú, egy évvel idősebb.²⁷ „Tökéletesen nagyvilági úri ember módjára beszélt és mozgott, aki valamilyen különös társaságba került, iparkodik teljesen elfogulatlanul, a helyi szokásoknak megfelelően, s ugyanakkor neveléséhez és rangjához illően viselkedni.“ Másutt udvariasságáról, „nagyvilági fölény“-éről esik szó. Ez a külső/nagy-világ tör be a kamasz életébe. „Homályosan éreztem, hogy a helyzet, melyben élek, rendkívül veszélyes: érzéseket viszek egy ember felé, s ennél veszélyesebb helyzet talán nincs is egy gyermek számára.“ Harkayról: „Ebben a magatartásban volt valamilyen lenyűgöző és félelmes elem.“ Vagy: „soha nem tudott a tanár kérdéseire felelni, de fölényes és jéghideg nyugalma lefegyverezte a tanárokat is.“ A lélekidomár szerint (idéztém már): „A kisértés maga a világ“. Az elbeszélő a hiányt érzékelteti, abba az üres térbe léptet be, mely a kamaszok között terül el, a fegyelmezettre domesztikált környezettel szemben a szabadság lehetősége csillan meg; a kitörni/zendülni kész kamaszok rádöbbennek, hogy az elfojtástól szenvednek, hogy a társadalom elhárító/védekező mechanizmusa nem engedi egyéniségük kibontakozását.

Az *Egy polgár vallomásaiban* többször van szó arról, miféle szerepe volt Freudnak, a freudizmusnak abban, hogy szerzőnk különféle műfajokban²⁸ tudatosította, elemezte „széi“ komplexusait. Márai figyelmeztet korai verseinek és mára (többnyire) elvesztett leveleinek olyan olvasására, amelynek értelmezéséhez Freud tanainak ismerete segíthet. „Meglepetéssel olvastam később leveleket és verseket ebből az időből – írja berlini korszakáról –, verseket, melyek csaknem diagnózist írnak le, s leveleket, melyek félreérthetetlenül tapintják ki a betegség eredetét.“ A másfél évtizedes távlatból szemlélődő szerző más információkkal rendelkezik, mint a kései olvasó, akinek számára egészen mást jelent (het) egy versbéli-levélbéli utalás. Az azonban talán elfogadható, hogy Márai találkozása a freudizmussal hozzájárult a művekben megnyilatkozó öndiagnózishoz. Freud követőiről („laikusok“-ról, „sarlátánok“-ról) eltérő véleményt alkotott, a pszichoanalitikus terápiát, az analízist csak a fiatalemberek és gyerekek gyógyításában vélte eredményesnek. „Gyógymód“-nak már nem fogadja el. Az érem másik oldala: „A freudi elmélet zseniális lendülete és szépsége elbűvölt; az »álomfejtés«-t a század egyik legnagyobb jelentőségű felfedezésének tartom.“²⁹ (Mély)lélektani érdeklődésének kialakulásában nem az elméletnek tulajdonítja a főszerepet, hanem annak az írómagatartásnak, amely a századfordulás világirodalomra reagálva megteremt a maga „válság“-irodalmát. „S mikor mindezt, különösen Freud könyveit közelebről megismertem, kissé létszükséglet volt számomra a neurózis, a munka egyik kelléke és feltétele; durva hasonlattal azt mondhatnám, hogy »éltem« a neurózisomból, mint a kínai koldus csonka tagjai mutogatásából.“

Századunk első felének irodalma szembenézett a freudizmussal, a legjobb művek irodalomká formálták az onnan kapható tapasztalatokat. Monografikus feldolgozást érdemelne, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia egyes országaiban milyen változatai születtek az ún. lélektani, illetőleg egészében vagy részben freudi ihletésű alkotásoknak.³⁰ A magyar írók jelentős hányada közvetlen kapcsolatba került a budapesti pszichoanalitikusokkal, így Márai is. Életművének azonban nemcsak innen magyaríthatók (mély)lélektani vonatkozásai. Nem egy regénye, elbeszélése, verse, cikke a Monarchia-szöveg továbbírása, hozzájárulása a Monarchia-szöveghez, amelynek formálódásában nem csekély szerepe volt Freudnak. Ugyanakkor nem kimerítve e témát, dolgozatom záróaktusaként idézem az *Élni titokkal* című írást, irodalom és freudizmus ambivalens viszonyára célozva: „Úgy hallgatni, mint Puskin. Verset vagy regényt írni róla? Igen. Elmenni a *pszichoanalízis*be? Nem.“³¹

Függelék

Márai Sándor
Freud

A Primrose Hill egyik házában halt meg, Londonban, nyolcvanhárom éves korában. S a vonító és vinnyogó farka, melyet szíven talált és megsebzett Freud tanítása, most emlékének veti magát és csámcsogva rágja szét és tagadja meg tanait.

Freud lázadó volt és nagy író; mint minden igazi lázadó és igazi nagy író, módszeres volt, hűvös, nyugodt és céltudatos. Nem elég megtalálni az igazságot, meg is kell szövegezni azt, másíthatatlanul, mintha márványtáblára vésnék. Nem elég szépen és okosan írni.

A nagy író nem szépségalkotó, nemcsak szöveg-tökéletesítő. A nagy író mindenekelőtt fogalomalkotó.

Freud nagy író volt, fogalomalkotó volt. Tanának és kísérletének orvosi, gyógyítási jelentősége eltörpül írói jelentősége mellett. A fogalmak, melyeket alkotott, élnek, az emberiség szellemi vérkeringésének szerves tartalma: a »gátlás«, »a fogyatékosági érzés«, az »elfojtás«. S mindaz, amivel sokáig a szalonokban játszottak, s ami ma olyan valóság, mint az igen és a nem. Ez Freud bosszúja.

Bizonyos, hogy igaza volt. Magányos erő volt, bibliai lélek, engesztelhetetlen. Mindent megértett, s mint igaz ember, képtelen volt megbocsátani.³²

Jegyzetek

- 1 Márai Sándor: *A lélekidomár*. Új Idők 1937. I: 89-90. Márai lekésett az évfordulóról, amely az előző évben volt, maga jegyzi meg: Freud „nemrég múlt nyolcvan éves“.
- 2 Az *igazi* című regény előzeteséből: „Márai analitikus író abban az értelemben, hogy a dolgok és jelenségek legmélyebb, szinte végső okát keresi, s e célból ízekre bontja a látszólag egésszet, befejezettet. (...) Az analitikus kíváncsiságával és munkájával hatol a szétbontott részletek közt a lényeg felé, de a költő sejt és érzetet olyan vonatkozásokat és kapcsolatokat, melyekről az analízis száraz tudománya nem is álmodhat“. Új regényünk. Uo. 1940. II: 386.
- 3 Márai és a freudizmus kapcsolatáról már Bálint György írt (vö. Helikon 1990. 319-321). A kérdésről vö. még: Rónay László: *Márai Sándor*. Bp. 1990; Hamat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bp. 1994. 286-287.; Márai Sándor Ferenczi-nekrológiát újraközi a Thalassa 1999. 1: 151-153.
- 4 A *Zendülőknék* nem 1930-as első, hanem 1945-ös kiadásából idézek.
- 5 Az *Egy polgár vallomásai* 1934/35-ös és 1990-es reprint-kiadását egyként használtam. Az eltérésekről vö. Fried István: *Márai Sándor titkai nyomában*. Salgótarján 1993.6.; Kováts Miklós: *Márai Sándor diákévei*. Irodalmi Szemle 1999.1-2: 126-135.
- 6 Vö. 5. sz. jegyzetben idézett könyvem 63-74.
- 7 Vö. tőlem: Márai Sándor íróportréi. In: „egyszer mindenkinek el kell mennie Canudosba“. Bp. 1998. 173-189.
- 8 Hamat: i.h. Az Új Idők 1942-43-as Márai-novellái között feltűnően sok az orvos/betegség-tárgyú.
- 9 Rónay László: *A golyakalifa*. Babits, Bergson, Freud. Irodalomtörténet 1984. 666-676.
- 10 Az 5. és 7. sz. jegyzetben idézett könyveimben írok erről. Újabb kutatásaimat összegzem: *Márai Sándor a Génuszban*. Korunk 1998. 9: 50-61. és *Márai Sándor a Napkeletben*. Irodalomtörténeti Közlemények 1999.1: 61-78.
- 11 Rónay: A 3. sz. jegyzetben i.m. 77-87; Lőrinczy Huba: *Búcsú egy kultúrától. A Garrenek műve*. Szombathely 1998. 31-52; Rónay László: *Márai Sándor*. Bp. 1998. 28-34.
- 12 Olasz Sándor: *Zendülőkről – többféleképpen*. Irodalomtörténet 1995. 483-491; Nagy Sz. Péter: *A menekülő polgár mítoszai*. Kritika 1983. 5: 24-25. A dolgozat szerzőjének mítoszfogalma és műértelmezése számomra nem teljesen világos.
- 13 Franz Werfel: *Der Abiturientag* (1928) Berlin-Weimar 1965.
- 14 A Válás Budán elemzése során említi Lőrinczy Huba: „... személyiségnek lenni a legtöbb...“ Szombathely 1993. 165.
- 15 Lőrinczy is, Hamat is a *Csutorában* fedeznek föl ilyen utalásokat.
- 16 Kosztolányi „freudizmus“-ának meglehetősen a szakirodalma. Itt csak célzok egy 1910-es írására. Vö. *Ércnél maradandóbb*. S.a.r. Réz Pál. Bp. 1975.
317. Márai önvizsgálatokor gyermekkori szorongásaiból von le következtetéseket: Mikulás. Új Idők 1937. II. 49: 821-822.
- 17 A két utóbbi idézetben megismételt „öserdő“ irodalomnak és létnek, „titok“-kal teljesnek egymásra vetülését tanúsítja. Az *igazi* így fogalmazza ezt meg: „Úgy éltünk, mint egy illetanban. De kissé így éltünk életünk másik térfogatában is, az igaziban, abban az öserdőben és vizesésben, ami a másik élet. Most nemcsak az ágyra gondolok... arra is természetesen. Az ágy is öserdő és vizesés, emlék valami ősről, föltétlenül, egy élményről, amelynek tartalma és értelme az élet.“
- 18 Poszler György az *Egy polgár vallomásai* alapján három lázadásról beszél: *Márai Sándor és Kassa mítosza*. Kortárs 1990. 3-120.
- 19 *Zsumaliszta freudizmus*. Újság 1927. máj. 1. 98. sz. Vö: Rónay i.m. 157-158.
- 20 Vö. tőlem: *Egy ifjúkori regénytrövedék*. In.: 7. sz. jegyzetben i.m. 35-46.
- 21 Salamon Ákos álnéven 1916-1917-es novelláinak elemzését készülő dolgozatomban végzem el.
- 22 Legújabb feldolgozás: Kelemen Zoltán: *Krúdy Gyula és a pszichoanalízis*. In.: *Lélektől lélekig*. Szerk. Fried István. Szeged, 2000. sajtó alatt.
- 23 A Révai Kiadónál megjelentetett életmű-sorozat kötetének belső oldalán műjegyzék közli, hol található az igazi írói pálya kezdete. Ezt a hagyományt Márai az emigrációban sem mellőzte.
- 24 Vö. tőlem: 5. sz. jegyzetben i.m. Kováts: i.m. 131-132.
- 25 A „bandák“ másfajta értelmezése 18. sz. jegyzetben i.m.
- 26 *A bűn*. Új Idők 1942. húsvéti szám
- 27 Werfel említett regényében a megrontás motívuma szintén fontos.
- 28 Freudista motívumok találhatóak az emigrációs hangjátékokban, a kései Naplók szintén tartalmaznak ide vonatkozó utalásokat.
- 29 Márainál a tudattalant gyakran helyettesíti az ösztön; a történelemmé váló emberi sorsban előhaladva gondolja újra a személyiség lehetőségeit: *Nyúlógát*. Új Idők 1942. I. 19: 541-542.
- 30 Bókay Antal: *A pszichoanalízis és a Monarchia*. In: A „szükséges népszövegség“ a művelődés történetében. Szerk. Fried István. Szeged 1996. 15-38.
- 31 A Márai és Freud kapcsolatairól szóló témát nem merítettem ki, e dolgozat teljesebb, kötetben megjelenő változatában még számos más Márai-írássra hivatkozom. 77 évesen a kiábrándult Márai a freudizmust a marxizmussal együtt századunk „epidémiája“-ként emlegeti. Freud iránti tiszteletét azonban megőrizte. *Napló (1976-1983)*. München 1984/85. 45-46.
- 32 Lelöhely: *Ég és föld*. Bp. 1942. 32-33.